

Scheiding en Agressie

Het verschil in agressie tussen adolescenten uit gescheiden en intacte gezinnen

Emma Altman, 3353745

Lois Berkhout, 3339114

Iris de Kort, 3339505

Liesbeth Wisselink, 3404056

Universiteit Utrecht

Cursus: Bachelorthesis Pedagogische wetenschappen
(20060004210-3)
Begeleidster: Muriel van Doorn
Tweede
Beoordelaar: Marjolijn Vermande
Inleverdatum: 15 juni, 2011

Abstract

Uit onderzoek blijkt dat scheiding een negatieve invloed kan hebben op het welzijn van adolescenten. Scheiding kan onder andere invloed hebben op de mate van agressie. In huidig cross-sectioneel onderzoek is de Leerlingen en Gezinnen Vragenlijst 2011 afgenomen om de mate van agressie van adolescenten uit gescheiden en intacte gezinnen te meten. Uit statistische analyses bleek dat adolescenten uit gescheiden en intacte gezinnen niet verschilden in de mate van agressie. Wel bleek dat jongens meer agressief gedrag vertoonden dan meisjes. Daarnaast waren ouderconflicten positief gerelateerd aan de mate van agressie van adolescenten. Er was geen verschil in agressie gevonden tussen verschillende leeftijdsgroepen op het moment van de scheiding. De huidige leeftijd van de adolescenten was eveneens niet gerelateerd aan de mate van agressie. Uit huidig onderzoek kan geconcludeerd worden dat ouderconflicten gerelateerd zijn aan agressie in tegenstelling tot de daadwerkelijke scheiding van ouders.

Kernwoorden: scheiding, agressie, adolescentie, sekse, ouderconflicten, leeftijd

Het Verschil in Agressie tussen Adolescenten uit Gescheiden en Intacte Gezinnen

Het aantal kinderen dat met een scheiding in aanraking komt, is de laatste jaren sterk gestegen. In Nederland worden jaarlijks ruim 70.000 thuiswonende kinderen en adolescenten geconfronteerd met een scheiding (Spruijt & Kormos, 2010). Onder scheiding wordt zowel formele als informele scheiding verstaan. Een formele scheiding houdt in dat beide ouders getrouwd zijn geweest en daarna wettelijk gescheiden zijn. Bij een informele scheiding gaan ouders uit elkaar die niet getrouwd zijn geweest. Er is reeds onderzoek gedaan naar scheiding en de invloed hiervan op de ontwikkeling en het welzijn van kinderen. Hieruit blijkt dat er positieve en negatieve gevolgen zijn afhankelijk van verschillende kind-, gezins- en omgevingsfactoren (Amato, 2000). Wat betreft de negatieve gevolgen vertonen kinderen uit gescheiden gezinnen meer problemen op internaliserend gebied, externaliserend gebied en op school dan kinderen uit intacte gezinnen (Amato, 1994; Amato & Cheadle, 2008; Amato & Keith, 1991; Breivik & Olweus, 2006; Carr, 2006; Doherty & Needle, 1991; Forehand, Armistead, & David, 1997; Kelly & Emery, 2003; Lansford et al., 2006; Mahon, Yarcheski, & Yarcheski, 2003; Ruschena, Prior, Sanson, & Smart, 2005; Spruijt & De Goede, 1997; Sun, 2001). Ongeveer 20 tot 25% van deze kinderen vertoont serieuze lange termijn problemen na een scheiding (Carr, 2006). Dit onderzoek zal zich richten op de vraag: "In hoeverre is er een verschil in agressie tussen adolescenten uit gescheiden en intacte gezinnen?".

Onder agressief gedrag worden gedragingen verstaan zoals vechten, gemeen zijn, pesten, tegen spreken, opstandig zijn en het vernielen van eigendommen (Achenbach & Rescorla, 2001, zoals geciteerd in Wicks-Nelson & Israel, 2009). Het blijkt dat 12- tot 14-jarigen (jonge adolescenten) uit gescheiden gezinnen een hogere mate van agressie vertonen dan jonge adolescenten uit intacte gezinnen. Dit kan allereerst komen doordat agressie gerelateerd is aan stress. Voor, tijdens en na een scheiding van ouders ervaren adolescenten veel stress en kunnen daardoor hoge niveaus van agressie vertonen (Mahon et al, 2003). Daarnaast kan een verhoogde agressie bij adolescenten uit gescheiden gezinnen ontstaan doordat ouders door middel van conflicten de adolescent verbale en fysieke agressie aanleren (Amato & Cheadle, 2008). De aangetoonde relatie tussen scheiding en agressie maakt vervolgonderzoek relevant. Daarbij is het van belang aandacht te hebben voor de negatieve consequenties van agressief gedrag op het dagelijks functioneren van kinderen en adolescenten (Hudley & Novac, 2007). In huidig onderzoek zal er gekeken worden of er een verschil in agressie is tussen jongens en meisjes, of er verschillen in agressie zijn tussen de leeftijden op het moment van de scheiding,

of er een relatie is tussen de huidige leeftijd van adolescenten en agressie en of er een relatie is tussen ouderconflicten en agressie.

Verschillen tussen jongens en meisjes

Uit onderzoek blijkt dat jongens meer agressief gedrag vertonen dan meisjes (Ram & Hou, 2005). Dit sekseverschil is ook terug te vinden bij jongens en meisjes uit gescheiden gezinnen (Doherty & Needle, 1991). Hiervoor zijn verschillende mogelijke verklaringen te geven. Een eerste mogelijke verklaring is dat jongens kwetsbaarder zijn dan meisjes voor verstoringen binnen de familie (Sourander & Helstelä, 2005). Ten tweede blijkt dat wanneer er veel conflicten in een gezin voorkomen, jongens meer risico lopen om agressief gedrag te vertonen dan meisjes (Reid & Crisafulli, 1990). Hoewel meerdere onderzoeken sekseverschillen aantonen, blijkt ook uit onderzoek dat er geen verschillen zijn in agressie tussen jongens en meisjes uit gescheiden en intacte gezinnen (Forehand et al., 1991). Uit het merendeel van de onderzoeken blijkt echter dat jongens meer agressief gedrag vertonen dan meisjes uit zowel gescheiden als intacte gezinnen.

Leeftijd moment van scheiding

Naast verschillen tussen jongens en meisjes blijkt uit verschillende onderzoeken dat de leeftijd van het kind op het moment van de scheiding van ouders invloed kan hebben op de mate van agressie (Lansford et al., 2006; Malone, Lansford, Castellino, Berlin, & Dodge, 2004; Pagani, Boulerice, Tremblay, & Vitaro, 1997). Er wordt onderscheid gemaakt tussen scheiding in de vroege kindertijd (0 tot 6 jaar), scheiding in de midden tot late kindertijd (7 tot 11 jaar) en scheiding in de adolescentie (12 tot 18 jaar). Het blijkt dat de invloed het grootst is wanneer ouders voor het twaalfde levensjaar van het kind scheiden (Malone et al., 2004). Wel laten deze onderzoeken verschillende resultaten zien wat betreft de leeftijd van het kind (voor het twaalfde levensjaar) waarop scheiding de grootste invloed heeft. Enerzijds blijkt uit onderzoek dat kinderen waarvan ouders voor het zesde levensjaar scheiden meer agressie vertonen dan leeftijdsgenootjes waarvan de ouders na het zesde levensjaar scheiden (Pagani et al., 1997). Anderzijds is er onderzoek waaruit blijkt dat een scheiding in de midden kindertijd gerelateerd is aan agressie (Lansford et al., 2006).

In tegenstelling tot de onderzoeken waarin aangetoond wordt dat de leeftijd van het kind op het moment van scheiden van invloed is op agressie, zijn er ook onderzoeken waarin geen effecten worden gevonden, zowel voor het derde (Clarke-Stewart, Vandell, McCartney, & Owen, 2000) als voor het zesde levensjaar (Wallerstein & Kelly, 1984 zoals geciteerd in Amato, 1994). Enerzijds lijkt een scheiding voor het twaalfde levensjaar gerelateerd te zijn aan agressie,

anderzijds lijken er geen verschillen te zijn tussen de verschillende leeftijdsgroepen

Huidige leeftijd

Wat betreft de huidige leeftijd van adolescenten blijkt dat de mate waarin en de manier waarop een scheiding invloed heeft op agressie of overige problemen kan afhangen van de leeftijd en ontwikkelingsfase van het kind (Gagné, Drapeau, Melancon, Saint-Jacques, & Lépine, 2007; Hetherington, Stanley-Hagan, & Anderson, 1989). De onderzoeksresultaten zijn echter niet consistent. Enerzijds lijken jonge kinderen meer negatieve consequenties van scheiding te ervaren dan adolescenten (Hetherington et al., 1989). Dit kan verklaard worden doordat zij minder goed ontwikkelde vaardigheden hebben om emotie- en gedragsresponsen te reguleren (Hudley & Novac, 2007) en de scheiding niet goed kunnen begrijpen (Ruschena et al., 2005). Anderzijds lijken adolescenten meer vatbaar te zijn dan jonge kinderen voor negatieve consequenties van scheiding waaronder agressie. Dit kan verklaard worden doordat zij zich in een zeer stressvolle ontwikkelingsfase bevinden (Gagné et al., 2007; Mahon et al., 2003; Spruijt & De Goede, 1997). Hoewel de adolescentiefase een stressvolle en veranderlijke fase is (Gagné et al., 2007; Mahon et al., 2003; Spruijt & De Goede, 1997), is er in onderzoek geen onderscheid gemaakt in agressie bij vroege en middenadolescenten met gescheiden ouders. Wel blijkt uit onderzoek dat agressie in de non-klinische populatie afneemt van de vroege tot middenadolescentie (Bongers, Koot, Van der Ende, & Verhulst, 2003). De mate waarin en de manier waarop scheiding invloed heeft op agressie lijkt dus af te hangen van de leeftijd, maar in hoeverre dit binnen de adolescentiefase verandert, is nog niet onderzocht.

Ouderconflicten

Uit meerdere onderzoeken blijkt dat er een relatie is tussen ouderconflicten en de mate van agressief gedrag van adolescenten (Amato, 1993; Amato et al., 1995; Burn & Dunlop, 2002; Forehand, Neighbors, Devine, & Armistead, 1994; Gagné et al., 2007; Hanson, 1999; Kerig, 1998; Lindsey, Colwell, Frabutt, & MacKinnon-Lewis, 2006). Ouderconflicten kunnen enerzijds een directe invloed hebben op agressief gedrag van adolescenten middels imitatie (Amato, 1993; Amato et al., 1995). Anderzijds kunnen ouderconflicten indirect invloed hebben op agressief gedrag van adolescenten (Amato & Keith, 1991; Amato, 1993; Burns & Dunlop, 2002; Gagné et al., 2007; Hetherington & Stanley-Hagan, 1999; Lindsey et al., 2006), bijvoorbeeld door middel van een verminderde kwaliteit van de opvoeding door ouders (Simons, Whitbeck, Beaman, & Conger, 1994). Deze directe en indirecte invloeden van

ouderconflicten zijn gelijk voor kinderen uit gescheiden en intacte gezinnen (Amato & Keith, 1991).

Uit onderzoek blijkt dat het welzijn van adolescenten uit intacte gezinnen met weinig ouderconflicten hoger is dan het welzijn van adolescenten uit gescheiden gezinnen. Het welzijn van adolescenten uit gescheiden gezinnen met weinig ouderconflicten is echter hoger dan het welzijn van adolescenten uit intacte gezinnen met veel ouderconflicten (Dronkers, 1999). Dit betekent dat de invloed van scheiding op het welzijn van kinderen en adolescenten afhankelijk is van de hoeveelheid en de inhoud van de ouderconflicten (Hanson, 1999; Jekielek, 1998; Morrison & Coiro, 1999). De invloed van scheiding op het welzijn van kinderen en adolescenten is afhankelijk van verschillende aspecten van ouderconflicten zowel voor als na de scheiding (Forehand et al., 1994; Morrison & Coiro, 1999). Het blijkt dat hoe meer adolescenten de ouderconflicten waarnemen, hoe meer agressie adolescenten vertonen. Hierbij zijn de percepties van adolescenten belangrijkere voorspellers voor de mate van agressie dan de percepties van ouders (Burns & Dunlop, 2002; Forehand et al., 1994; Kerig, 1998).

Uit voorgaand literatuuronderzoek kan geconcludeerd worden dat scheiding van ouders, vooral wanneer deze gepaard gaat met ouderconflicten, invloed kan hebben op het welzijn en agressief gedrag van adolescenten. Wat betreft leeftijds- en sekseverschillen laat onderzoek echter een inconsistent beeld zien. Het is van belang hier meer onderzoek naar te verrichten, om op deze manier meer gerichte interventieprogramma's te ontwikkelen. Deze interventies kunnen adolescenten ondersteunen om tijdens de stressvolle adolescentiefase om te gaan met een stressvolle gebeurtenis, zoals een scheiding.

Op basis van het uitgevoerde literatuuronderzoek wordt in huidig onderzoek allereerst verwacht dat de mate van agressief gedrag bij adolescenten met gescheiden ouders hoger is dan bij adolescenten uit intacte gezinnen. Daarnaast wordt verwacht dat jongens uit gescheiden gezinnen meer agressief gedrag vertonen dan jongens uit intacte gezinnen en meisjes uit zowel gescheiden als intacte gezinnen. Ook wordt verwacht dat wanneer een scheiding tussen het zesde en het elfde levensjaar van het kind plaatsvindt, adolescenten meer agressie vertonen dan adolescenten bij wie de scheiding voor het zesde of na het elfde levensjaar plaatsvindt. Verder wordt een negatieve relatie verwacht tussen de mate van agressief gedrag en de huidige leeftijd van adolescenten uit zowel gescheiden als intacte gezinnen. Tot slot wordt verwacht dat er een positieve relatie is tussen ouderconflicten en de mate van agressie bij adolescenten uit zowel gescheiden als intacte gezinnen.

Methode

Participanten

De steekproef omvatte 878 participanten waarvan 46.5% jongens en 53.4% meisjes. De adolescenten uit het onderzoek waren adolescenten in de leeftijd van 11 tot en met 17 jaar, met een gemiddelde leeftijd van 13.5 jaar ($SD = 1.13$). De adolescenten waren afkomstig van 12 verschillende scholen verspreid door Nederland. Deze adolescenten zaten in klas 1 tot en met 4, waarvan de meerderheid in klas 1 zat. Het onderwijsniveau varieerde van het VMBO beroepsonderwijs tot en met VWO, waarvan de meerderheid in een HAVO- of VWO-klas zat. Ruim 90% van de steekproef bestond uit Nederlanders en de overige adolescenten hadden een andere etniciteit. De helft van de adolescenten gaf aan geen geloof te hebben. De overige adolescenten noemden zich Katholiek, Protestant of Islamitisch. Wat betreft de gezinsstructuur van de adolescenten kwam ruim 80% uit intacte gezinnen en ruim 16% uit gescheiden gezinnen.

Procedure

De adolescenten zijn op 12 middelbare scholen in Nederland benaderd om de Leerlingen en Gezinnen Vragenlijst 2011 in te vullen. Deze vragenlijst ging over de schoolprestaties, het gedrag en de gevoelens van de adolescenten, de relatie van de adolescenten met hun ouders en de relatie tussen de ouders. De vragenlijst mat enkel de perceptie van de adolescenten. De adolescenten hebben de vragenlijst op vrijwillige basis, onafhankelijk van anderen en anoniem ingevuld. De vragenlijsten zijn afgenomen bij leerlingen in bestaande klassen. Hierdoor was de steekproef select.

Instrumenten

Binnen de vragenlijst werd de mate van agressie gemeten met behulp van een agressieschaal. Binnen deze agressieschaal waren 11 items onderverdeeld in een directe agressieschaal en een indirecte agressieschaal. Onder de indirecte agressieschaal viel onder andere het item: "Als ik boos of kwaad ben op iemand in mijn klas dan probeer ik de reputatie van de ander kapot te maken.". Onder de directe agressieschaal viel onder andere het item: "Als ik boos of kwaad ben op iemand in mijn klas, dan ga ik slaan of schoppen.". De items van de indirecte en de directe agressieschaal konden gescoord worden op een vierpuntschaal variërend van nooit tot heel vaak. De betrouwbaarheid van de agressieschaal werd gemeten met Cronbach's *alpha* en bleek goed te zijn ($\alpha = .83$). De scores op de agressieschaal waren in huidig onderzoek rechtscheef verdeeld. De gebruikte agressieschaal was een verkorte versie van de Directe en Indirecte Agressie Schaal (DIAS) van Björkqvist, Lagerspetz, en Österman (1992). De gebruikte agressieschaal was net als de DIAS onderverdeeld in directe en

indirecte agressie. De DIAS bleek een valide meetinstrument te zijn (Björqvist et al., 1992). Hierdoor werd aangenomen dat de agressieschaal zowel een betrouwbaar als valide meetinstrument is.

De mate van conflicten tussen ouders werd gemeten door middel van de conflictschaal, bestaande uit vijf items. Een van de items was: "Hoe vaak maken je moeder en vader –voor zover je weet- ruzie over geld?". De items konden gescoord worden op een vijfpuntschaal variërend van nooit tot voortdurend. De gebruikte conflictschaal was een verkorte versie van de Children's Perception of Interparental Conflict Scale (CPIC). Uit verschillende analyses bleek dat CPIC een betrouwbare schaal was met een *alpha* variërend van .68 tot .90 (Grych, Seid, & Fincham, 1992). De conflictschaal in huidig onderzoek had eveneens een goede betrouwbaarheid ($\alpha = .85$). Daarnaast bleek uit verschillende analyses dat de originele CPIC een valide meetinstrument is om percepties en interpretaties van adolescenten over conflicten van ouders te meten (Grych et al., 1992). Er kon vanuit gegaan worden dat de verkorte conflictschaal eveneens valide was. Van het totaal van 878 adolescenten hebben 798 adolescenten tenminste twee derde van de conflictschaal ingevuld. Het gemiddelde was 1.82 met een standaardafwijking van 0.73. De scores op de conflictschaal waren in huidig onderzoek rechtscheef verdeeld.

Met betrekking tot de gezinsstructuur werd in de vragenlijst onderscheid gemaakt tussen gescheiden en intacte gezinnen. Het geslacht, de leeftijd van de adolescenten en de leeftijd van de adolescenten op het moment van de echtscheiding werd in de vragenlijst direct gevraagd.

Nadat de adolescenten de vragenlijsten ingevuld hadden, werden de onderzoeksvragen door middel van statistische analyses beantwoord. De algemene vraagstelling "In hoeverre is er een verschil in de mate van agressie tussen adolescenten uit intacte en gescheiden gezinnen?" werd meegenomen in de analyse voor de sekseverschillen, waarbij gebruik werd gemaakt van een meervoudige variantieanalyse (meerweg ANOVA). Voor deze toets is gekozen, omdat er sprake was van meerdere onafhankelijke variabelen. Om te toetsen of er een verschil bestaat in agressief gedrag tussen verschillende leeftijdsgroepen op het moment van de scheiding werd gebruik gemaakt van een enkelvoudige variantieanalyse (eenweg ANOVA). Voor deze toets is gekozen, omdat er drie groepen met elkaar vergeleken werden. De overige twee onderzoeksvragen die de relatie tussen agressief gedrag en huidige leeftijd van de adolescent en ouderconflicten onderzochten, werden gemeten met een Pearson correlatietoets. Deze toets werd uitgevoerd, omdat er werd gezocht naar een samenhang tussen

variabelen van tenminste interval meetniveau. Er werd getoetst met een significantieniveau van 5% ($\alpha = .05$).

Resultaten

Verschillen tussen jongens en meisjes

De beschrijvende statistieken van gezinsstructuur en sekse zijn weergegeven in Tabel 1. Om te kijken of er significante verschillen waren tussen de gemiddelde scores op de agressieschaal werd er een meerweg ANOVA uitgevoerd. Er werd verwacht dat er een hoofdeffect was van sekse op de gemiddelde score van agressie en dat er een hoofdeffect was van gezinsstructuur op de gemiddelde score van agressie. Daarnaast werd er verwacht dat jongens uit gescheiden gezinnen hoger scoorden dan jongens uit intacte gezinnen en meisjes uit zowel intacte als gescheiden gezinnen.

Tabel 1. *Beschrijvende statistieken gezinsstructuur en sekse op agressie*

Gezinsstructuur	Sekse	<i>n</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Intact	Jongen	327	1.56	0.39
	Meisje	381	1.38	0.39
	Totaal	708	1.46	0.40
Gescheiden	Jongen	68	1.59	0.38
	Meisje	80	1.46	0.42
	Totaal	148	1.52	0.40
Totaal	Jongen	395	1.56	0.39
	Meisje	461	1.40	0.40
	Totaal	856	1.48	0.40

Uit de meerweg ANOVA bleek dat er, zoals verwacht, een hoofdeffect was van sekse op agressie, $F(3, 852) = 16.79$, $p < .001$. Dit betekent dat de mate van agressie afhing van de sekse van de adolescent. Jongens vertoonden meer agressief gedrag dan meisjes. Daarnaast bleek er tegen de verwachting in geen hoofdeffect te zijn van de gezinsstructuur op de mate van agressie, $F(3, 852) = 2.07$, $p = .15$. Dit betekent dat er geen verschil was in agressie tussen adolescenten uit gescheiden gezinnen en adolescenten uit intacte gezinnen. Als laatste bleek er geen interactie-effect te zijn van gezinsstructuur en sekse op agressie, $F(3, 852) = 0.55$, $p = .46$. Er is, in tegenstelling tot de verwachting,

geen effect gevonden van de combinatie van sekse en gezinsstructuur op de gemiddelde score van agressie. Het antwoord dat op de onderzoeksvraag gegeven kan worden is dat jongens meer agressief gedrag vertoonden dan meisjes, ongeacht gezinsstructuur.

Leeftijd moment van scheiding

Om de agressiescores tussen de verschillende leeftijden met elkaar te kunnen vergelijken, waren de respondenten met gescheiden ouders onderverdeeld in drie groepen. In groep 1 waren de ouders gescheiden toen de respondent tussen de 0 en 6 jaar oud was, in groep 2 waren de ouders gescheiden toen de respondent tussen de 7 en 12 jaar oud was, en in groep 3 waren de ouders gescheiden toen de respondent tussen de 13 en 17 jaar oud was. Er waren 16 respondenten uit de analyse gehaald omdat zij geen leeftijd op het moment van scheiden hadden ingevuld. De beschrijvende statistieken zijn weergegeven in Tabel 2.

Tabel 2. *Beschrijvende statistieken leeftijd op het moment van scheiding*

Leeftijd	<i>n</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
0-6 jaar	56	1.55	0.41
7-12 jaar	66	1.50	0.40
13+ jaar	9	1.31	0.32
Totaal	131	1.64	0.61

Om antwoord te kunnen geven op de onderzoeksvraag werd een eenweg ANOVA uitgevoerd. Verwacht werd dat adolescenten meer agressie lieten zien wanneer de ouders waren gescheiden toen de respondenten tussen de 7 en 12 jaar oud waren, dan wanneer de ouders waren gescheiden toen de respondenten tussen de 0 en 6 jaar of ouder dan 13 jaar waren. Uit de ANOVA bleken de verschillen tussen de gemiddelden niet significant te zijn, $F(1,131) = 1.49$, $p = .24$. Aan de verwachting werd niet voldaan. Als antwoord op de onderzoeksvraag kan gesteld worden dat er geen verschil bleek te bestaan in de mate van agressie van adolescenten tussen verschillende leeftijdsgroepen op het moment van scheiding.

Huidige leeftijd

Om de onderzoeksvraag met betrekking tot de relatie tussen de huidige leeftijd en agressief gedrag te beantwoorden, werd gebruik gemaakt van de Pearson correlatietoets. Er werd verwacht dat er een negatieve relatie bestond tussen de huidige leeftijd en de mate van agressief gedrag van adolescenten uit zowel gescheiden als intacte gezinnen. Dit hield in dat hoe ouder de adolescenten zijn, hoe minder agressief gedrag vertoond zal worden. Daarnaast werd verwacht

dat de negatieve relatie tussen de mate van agressief gedrag en leeftijd bij adolescenten uit gescheiden gezinnen minder sterk zou zijn dan bij adolescenten uit intacte gezinnen. Uit de correlatieanalyse bleek dat er geen significant negatieve relatie was tussen de mate van agressie en leeftijd van adolescenten, bij adolescenten uit zowel intacte als gescheiden gezinnen, $r = -.04$, $p = .15$. Dit betekent dat er, in tegenstelling tot de verwachting, geen sprake was van minder agressief gedrag bij oudere adolescenten. Daarnaast kon gesteld worden dat er bij zowel adolescenten uit gescheiden gezinnen, $r = -.03$, $p = .37$, als bij adolescenten uit intacte gezinnen, $r = -.03$, $p = .19$, geen significant negatieve relaties waren tussen agressie en leeftijd. Daarbij bleek dat beide correlaties niet significant van elkaar verschilden ($z = -0.07$). Dit betekent dat er, in tegenstelling tot de verwachting, geen verschil was in de relatie tussen leeftijd van de adolescent en de mate van agressie voor adolescenten uit intacte en gescheiden gezinnen. Het antwoord op deze onderzoeksvraag is dat er geen significante negatieve relatie was tussen de mate van agressie en de leeftijd van adolescenten. Dit gold voor zowel adolescenten uit gescheiden als intacte gezinnen. Het bleek niet zo te zijn dat hoe ouder de adolescent is, hoe minder agressief gedrag werd vertoond.

Ouderconflicten

De relatie tussen de mate van agressie van adolescenten en ouderconflicten in gescheiden en intacte gezinnen werd gemeten met de Pearson correlatietoets. Er werd verwacht dat er een positieve relatie bestond tussen de mate van agressie en ouderconflicten: hoe hoger de mate van ouderconflicten, hoe meer agressie adolescenten vertoonden. Er bleek een significante, positieve relatie te zijn tussen agressie van adolescenten en ouderconflicten, $r = .21$, $p < .01$. Dit resultaat was in overeenstemming met de opgestelde verwachting. Daarnaast was de Pearson correlatietoets apart voor de adolescenten uit gescheiden gezinnen en voor de adolescenten uit intacte gezinnen uitgevoerd. Hieruit bleek dat de relatie tussen de mate van agressie en ouderconflicten niet significant verschilde voor adolescenten uit intacte gezinnen, $r = .17$, $p = .03$, en adolescenten uit gescheiden gezinnen, $r = .21$, $p < .01$ ($z = -0.41$). Het antwoord op de onderzoeksvraag is dat er een positieve relatie bestond tussen de mate van agressie en ouderconflicten, zowel uit intacte en gescheiden gezinnen. Dit betekent dat hoe hoger de mate van ouderconflicten was, hoe meer agressie adolescenten vertoonden. Deze relatie werd zowel bij adolescenten uit gescheiden gezinnen als bij adolescenten uit intacte gezinnen gevonden.

Discussie

Uit de resultaten van huidig onderzoek bleek er geen verschil te bestaan in de mate van agressie tussen adolescenten uit gescheiden gezinnen en adolescenten uit intacte gezinnen. Dit is in tegenstelling tot eerder onderzoek waaruit bleek dat adolescenten uit gescheiden gezinnen meer agressie vertoonden dan adolescenten uit intacte gezinnen (Mahon et al., 2003). Het bleek wel dat jongens meer agressie vertoonden dan meisjes, ongeacht de gezinsstructuur. Deze bevinding komt overeen met eerder onderzoek waarin sekseverschillen in agressie werden aangetoond (Doherty & Needle, 1991; Ram & Hou, 2005). Daarnaast bleek er een relatie te bestaan tussen de mate van agressie en ouderconflicten bij adolescenten uit zowel gescheiden als intacte gezinnen. Deze bevinding is in overeenstemming met eerder onderzoek (Amato, 1993; Amato et al., 1995; Burn & Dunlop, 2002; Forehand et al., 1994; Gagné et al., 2007; Hanson, 1999; Kerig, 1998; Lindsey et al., 2006). In tegenstelling tot eerder onderzoek (Dronkers, 1999; Forehand et al., 1994; Hanson, 1999; Jekielek, 1998; Morrison & Coiro, 1999) bleek uit huidig onderzoek dat de relatie tussen mate van agressie en ouderconflicten gelijk was voor adolescenten uit gescheiden en intacte gezinnen. Uit huidig onderzoek bleek dus dat ouderconflicten (gezinsproces) belangrijker waren voor de mate van agressie dan de daadwerkelijke scheiding (gezinsstructuur).

Er bleek geen relatie te zijn tussen de mate van agressie en de huidige leeftijd van de adolescent. Het bleek niet zo te zijn dat oudere adolescenten minder agressie vertoonden dan jongere adolescenten. Ook verschilde dit niet voor adolescenten uit gescheiden of intacte gezinnen. Dit is in tegenstelling tot onderzoek waaruit bleek dat het welzijn van adolescenten na een scheiding kan afhangen van de huidige leeftijd van de adolescent (Gagné et al., 2007; Hetherington et al., 1989) en onderzoek dat aantoonde dat de mate van agressie gedurende de adolescentie afneemt (Bongers et al., 2003). Daarnaast bleek uit huidig onderzoek dat er geen verschillen waren in de mate van agressie tussen verschillende leeftijdsgroepen op het moment van scheiding. Dit is in tegenstelling tot voorgaand onderzoek waarin werd aangetoond dat er wel verschil in de mate van agressie bestond tussen verschillende leeftijdsgroepen op het moment van de scheiding (Lansford et al., 2006; Malone et al., 2004; Pagani et al., 1997). In eerder onderzoek is gevonden dat de mate van agressie na een scheiding voor het derde levensjaar afhankelijk was van opleidingsniveau en inkomen van de moeder (Clarke-Stewart, Vandell, McCartney, & Owen, 2000). Wanneer hier in huidig onderzoek voor gecontroleerd zou zijn, zouden mogelijk wel verschillen tussen de verschillende leeftijdsgroepen zijn gevonden. Ook is het

mogelijk dat een eventueel effect van een relatie tussen agressie en scheiding voor het twaalfde levensjaar in de adolescentie reeds is uitgedoofd (Wallerstein & Kelly, 1984 zoals geciteerd in Amato, 1994).

Naast inhoudelijke beperkingen zijn er een aantal procedurele beperkingen te noemen die bijgedragen hebben aan de gevonden resultaten en aan de verschillen tussen huidig onderzoek en eerder uitgevoerd onderzoek. Allereerst is het mogelijk dat de agressieschaal een beperkt beeld heeft geschetst van de mate van agressie, omdat er slechts werd gekeken naar agressie op school. Ook kan het voor adolescenten onduidelijk zijn geweest wat onder "op school" werd verstaan. Daarnaast werd er wat betreft de conflictschaal in huidig onderzoek slechts gekeken naar de frequentie van de ouderconflicten en niet naar de inhoud. Het blijkt echter dat ouderconflicten die over het kind gaan en waarbij het kind direct betrokken wordt de grootste invloed hebben op de mate van agressie (Hetherington & Stanley-Hagan, 1999). De verschillen tussen huidig onderzoek en eerder onderzoek met betrekking tot de leeftijd van de adolescent op het moment van de scheiding kunnen verklaard worden doordat er in huidig onderzoek een te beperkte spreiding was tussen de verschillende leeftijdsgroepen. Tevens kon de manier van testafname invloed hebben gehad op de gevonden resultaten. Zo bleek de vragenlijst voor veel adolescenten lang en moeilijk te zijn. Het afnemen in de klas, waar de leerlingen naast elkaar zaten, heeft de kans op sociaalwenselijke kunnen antwoorden vergroten. De bovenstaande beperkingen kunnen gevolg hebben voor de generaliseerbaarheid van het onderzoek.

Naast beperkingen van het onderzoek zijn ook sterke kanten van het onderzoek te noemen. Allereerst is in de vragenlijst de perceptie van adolescenten gemeten. Dit is belangrijk, omdat uit voorgaand onderzoek onder andere blijkt dat hoe meer adolescenten de ouderconflicten waarnemen, hoe meer agressie adolescenten vertonen (Burns & Dunlop, 2002; Forehand et al., 1994; Kerig, 1998; Morrison & Coiro, 1999). Ten tweede waren de adolescenten afkomstig uit scholen verspreid over Nederland. Dit betekent dat de adolescenten uit de steekproef representatief zijn voor adolescenten uit Nederland. Ten derde hadden de gebruikte schalen uit de vragenlijst een goede betrouwbaarheid.

Er zijn een aantal aanbevelingen voor toekomstig onderzoek te noemen. Allereerst is het aan te bevelen om agressie in meerdere situaties te meten, zodat er een vollediger beeld van agressie geschetst wordt. Ten tweede is het wenselijk longitudinaal onderzoek te verrichten, zodat lange termijn effecten gemeten kunnen worden. Ten derde is het aan te bevelen om in toekomstig onderzoek te controleren voor achtergrondvariabelen, zoals opleidingsniveau en inkomen van de

moeder, om te kijken of er verschillen zijn in de mate van agressie in de adolescentie tussen de verschillende leeftijdsgroepen op het moment van scheiden. Tot slot is het voor volgend onderzoek aan te bevelen de vragenlijst in een individuele setting af te nemen, waarbij geen overleg tussen de adolescenten plaats kan vinden.

Uit huidig onderzoek kwam naar voren dat jongens meer agressie vertoonden dan meisjes, ongeacht de gezinsstructuur. Bovendien bleek dat ouderconflicten gerelateerd was aan agressie in tegenstelling tot de daadwerkelijke scheiding van ouders. Hieruit kan geconcludeerd worden dat het proces rondom een eventuele scheiding meer agressie teweeg kan brengen bij adolescenten dan de daadwerkelijke scheiding zelf.

Referenties

- Amato, P. R. (1993). Children's adjustment to divorce: Theories, hypotheses, and empirical support. *Journal of Marriage and the Family*, *55*, 23-38.
doi:10.2307/352954
- Amato, P. R. (1994). Life-span adjustment of children to their parents' divorce. *Future of Children*, *4*, 143-164. doi:10.2307/1602482
- Amato, P. R., Loomis, L. S., & Booth, A. (1995). Parental divorce, marital conflict, and offspring well-being during early adulthood. *Social Forces*, *73*, 895-915. doi:10.2307/2580551
- Amato, P. R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and the Family*, *62*, 1269-1287. doi:10.1111/j.1741-3737.2000.01269.x
- Amato, P. R., & Cheadle, J. E. (2008). Parental divorce, marital conflict and children's behavior problems: A comparison of adopted and biological children. *Social Forces*, *86*, 1139-1161.
- Amato, P. R., & Keith, B. (1991). Parental divorce and the well-being of children: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, *110*, 26-46. doi:10.1037//0033-2909.110.1.26
- Björkqvist, K., Lagerspetz, K. M. J., & Österman, K. (1992). *The Direct and Indirect Aggression scales*. Vasa, Finland: Abo Akademi University, Department of Social Sciences.
- Breivik, K., & Olweus, D. (2006). Adolescent's adjustment in four post-divorce family structures. *Journal of Divorce & Remarriage*, *44*, 99-124. doi:10.1300/J087v44n03_07
- Bongers, I. L., Koot, H. M., Van der Ende, J., & Verhulst, F. C. (2003). The normative development of child and adolescent problem behavior. *Journal of Abnormal Psychology*, *112*, 179-192. doi:10.1037/0021-843X.112.2.179
- Burns, A., & Dunlop, R. (2002). Parental marital quality and family conflict: Longitudinal effects on adolescents from divorcing and non-divorcing families. *Journal of Divorce and Remarriage*, *37*, 57-74.
doi:10.1300/J087v37n01_04
- Dronkers, J. (1999). The effects of parental conflicts and divorce on the well-being of pupils in Dutch secondary education. *European Sociological Review*, *15*, 195-212. doi:10.1037/0893-3200.15.3.355
- Carr, A. (2006). *The Handbook of Child and Adolescent Clinical Psychology. A Contextual Approach*. Hove / New York: Brunner-Routledge.
- Clarke-Stewart, K. A., Vandell, D. L., McCartney, K., & Owen, M. T. (2000) Effects

- of parental separation and divorce on very young children. *Journal of Family Psychology*, *14*, 304-326. doi:10.1037//0893-3200.14.2.304
- Doherty, W. J., & Needle, R. H. (1991). Psychological adjustment and substance use among adolescents before and after a parental divorce. *Child Development*, *62*, 328-337. doi:10.1111/j.1467-8624.1991.tb01534.x
- Forehand, R., Armistead, L., & David, C. (1997). Is adolescent adjustment following parental divorce a function of predivorce adjustment? *Journal of Abnormal Child Psychology*, *25*, 157-164. doi:10.1023/A:1025735629914
- Forehand, R., Neighbors, B., Devine, D., & Armistead, L. (1994). Interparental conflict and parental divorce: The individual, relative, and interactive effects on adolescents across four years. *Family Relations*, *43*, 387-393. doi:10.2307/585369
- Forehand, R., Wierson, M., McCombs Thomas A., Fauber, R., Armistead, L., Kemptom, T., & Long, N. (1991). A short-term longitudinal examination of young adolescent functioning following divorce: The role of family factors. *Journal of Abnormal Child Psychology*, *19*, 97-111. doi:10.1007/BF00910567
- Gagné, H., Drapeau, S., Melancon, C., Saint-Jacques, M. C., & Lépine, R. (2007). Links between parental psychological violence, other family disturbances, and children's adjustment. *Family Process*, *46*, 523,542. doi:10.1111/j.1545-5300.2007.00230.x
- Grych, J. H., Seid, M. Fincham, F. D. (1992). Assessing marital conflict from the child's Perspective: The children's perception of interparental conflict scale. *Child Development*, *63*, 558-5. doi:10.1111/j.1467-8624.1992.tb01646.x
- Hanson, T. L. (1999). Does parental conflict explain why divorce is negatively associated with child welfare? *Social Forces*, *77*, 1283-1315.
- Hetherington, E. M., & Stanley-Hagan, M. M. (1999). The adjustment of children with divorced parents: A risk and resiliency perspective. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, *40*, 129-140. doi:10.1111/1469-7610.00427
- Hetherington, E. M., Stanley-Hagan, M., & Anderson, E. R. (1989). Marital transitions: A child's perspective. *American Psychologist*, *44*, 303-312. doi:10.1037//0003-066X.44.2.303
- Hudley, C., & Novac, A. (2007). Environmental influences, the developing brain, and aggressive behaviour. *Theory Into Practice*, *46*, 121-129. doi:10.1080/00405840701233008
- Jekielek, S. M. (1998). Parental conflict, marital disruption and children's emotional well-being. *Social Forces*, *76*, 905-935. doi:10.2307/3005698
- Kelly, J. B., & Emery, R. E. (2003). Children's adjustment following divorce: Risk

- and resilience perspectives. *Family Relations*, *52*, 352-362.
doi: 10.1111/j.1741- 3729.2003.00352.x
- Kerig, P. K. (1998). Moderators and mediators of the effects of interparental conflict on children's adjustment. *Journal of Abnormal Child Psychology*, *26*, 199-212. doi:10.1023/A: 1022672201957
- Lansford, J. E., Malone, P. S., Castellino, D. R., Dodge, K. A., Pettit, G. S., & Bates, J. E. (2006). Trajectories of internalizing, externalizing, and grades for children who have and have not experienced their parents' divorce or separation. *Journal of Family Psychology*, *20*, 292-301. doi: 10.1037/0893-3200.20.2.292
- Lindsey, E. W., Colwell, M. J., Frabutt, J. M., & MacKinnon-Lewis, C. (2006). Family conflict in divorced and non-divorced families: Potential consequences for boys' friendship status and friendship quality. *Journal of Social and Personal Relationships*, *23*, 45-63.
doi: 10.1177/0265407506060177
- Mahon, N. E., Yarcheski, A., & Yarcheski, T. J. (2003) Anger, anxiety, and depression in early adolescence from intact and divorced families. *Journal of Pediatric Nursing*, *18*, 267-273. doi:10.1053/S0882-5963(03)00086-1
- Malone, P. S., Lansford, J. E., Castellino, D. R., Berlin, L. J., & Dodge, K. A. (2004). Divorce and child behavior problems: applying latent change score models to life event data. *Structural Equation Modeling*, *11*, 401-423. doi: 10.1207/s15328007sem1103_6
- Morrison, D. R., & Coiro, M. J. (1999). Parental conflict and marital disruption: Do children benefit when high-conflict marriages are dissolved? *Journal of Marriage and the Family*, *61*, 626-637. doi:10.2307/353565
- Pagani, L., Boulerice, B., Tremblay, R. E., & Vitaro, F. (1997). Behavioural development in children of divorce and remarriage. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, *38*, 769-781. doi: 10.1111/j.1469-7610.1997.tb01595.x
- Ram, B., & Hou F. (2005). Sex Differences in the Effects of Family Structure on Children's Aggressive Behavior. *Journal of comparative family studies*, *36*, 329-341.
- Reid, W. J., & Crisafulli, A. (1990). Marital discord and child behavior problems: A meta-analysis. *Journal of Abnormal Child Psychology*, *18*, 105-117. doi: 0091-0627/90/0200-0105506.00/0
- Ruschena, E., Prior, M., Sanson, A., & Smart, D. (2005). A longitudinal study of

- adolescent adjustment following family transitions. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46, 353-363. doi:10.1111/j.1469-7610.2004.00369.x
- Simons, R. L., Whitbeck, L. B., Beaman, J., & Conger, R. D. (1994). The impact of mother's parenting, involvement by nonresident fathers, and parental conflict on the adjustment of adolescent children. *Journal of Marriage and the Family*, 56, 356-374.
- Sun, Y. (2001). Family environment and adolescents' well-being before and after parents' marital disruption: A longitudinal analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 63, 697-713. doi:10.1111/j.1741-3737.2001.00697.x
- Sourander, A., & Helstelä, L. (2005). Childhood predictors of externalizing and internalizing problems in adolescence. *European Child Adolescent Psychiatry*, 14, 415-423. doi: 10.1007/s00787-005-0475-6
- Spruijt, E., & De Goede, M. P. M. (1997). Transitions in family structure and adolescent wellbeing. *Adolescence*, 32, 897-912.
- Spruijt, E. & Kormos, H. (2010). *Handboek Scheiden en de Kinderen*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Wicks-Nelson, R., & Israel, A. C. (2009). *Abnormal Child and Adolescent Psychology. Seventh Edition*. New Jersey: Pearson Education.